

בסייעתא דשמיא

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 24 • חנוכה תשפ"ב

שלושה זהבים' במנורה:

זיקת פייטנות קדומה ומדרש אבוד לממצאי אמנות קדומים*

א. המקורות הפייטניים

שתי פרשיות הוקדשו בתורה לתיאור מנורת שבעת הקנים שהיתה באהל מועד שבמדבר (שמות כה לא-לט; לו יז-כד), ובשתיהן נרשמו שלושה סוגי קישוטים שעיטרו את המנורה: גביעים, כפתורים ופרחים.

מפשוטו של מקרא נראה, שגם הקישוטים נעשו מאותו ככר זהב שממנו יצרו את המנורה עצמה, וזו גם הדעה הפשוטה בדברי חז"ל¹. היינו, אותו זהב ששימש לעשיית גוף המנורה שימש גם ליצירת שלושת מיני הקישוטים הנזכרים, וברור אפוא שצבעם של גוף המנורה והקישוטים היה זהה. אולם מסורת מדרשית קדומה טוענת, שכל אחד מקישוטי המנורה היה בצבע זהב אחר, שהיה שונה מצבע הזהב של גוף המנורה.

* המאמר מוקדש לזכרו הבלתי-נשכח של ידידי ד"ר ר' מיכאל שניידר, אשר שנים רבות האיר את עיני בסוגיות עמומות, כולל במאמר הנוכחי. ר' מיכאל נפטר בפתאומיות ביום ו בתשרי תשפ"א, בשיא פריחתו המחקרית, ו"הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרצותן!" (בבלי, סנהדרין סח סע"א). זכרונו לברכה לחיי העולם הבא.

** רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים מופיעה בסוף המאמר.

1 עי' להלן, הערה 26.

"סגולה" - אוצר חביב; דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה).

© כל הזכויות שמורות | להערות ותגובות או הצטרפות לרשימת התפוצה: alfabita99@gmail.com

מסורת מדרשית זו אינה בקובצי המדרש שלפנינו, אך היא מופיעה – במפורש או ברמיזה – אצל פייטניה הקדומים של ארץ ישראל. הפייטן יניי, שפעל באמצע המאה הששית, בקרובה לסדר 'בהעלותך את הנרות', מתאר את מעשה המנורה בלשון זו:

דְּבָקִים לֹא הָיְתָה / מְעֵשֶׂת נְהִייתָה / מִשְׁקַל כֶּכֶר / כֶּסֶף נִיכָר
הָיְתָה מִשְׁקֶדֶת / מְצַדֶּדֶת וּמְרַדֶּדֶת / וּשְׁמוֹנָה עֶשֶׂר טַפְחִים מְמַדֶּדֶת
וְאַרְבָּעִים וּשְׁנַיִם פָּלִים הָיוּ בָהּ / וּמִשְׁךְ כְּלָהֶם הָיוּ מִמָּה וּבָהּ
זֶהְבַּ אֶחָד הָיָה כְּמֶרְאָה / וְדִמְיוֹן שְׁלֹשָׁה זֶהְבִּים הָיָה נֶרְאָה
5 **חֲרוֹץ יְרוֹק הָיָה זֶהְבַּ גְּבִיעִים / אָדוּם לְפַתְרוּרִים, לָבָן לְפַרְחִים**
טְבַע גְּבִיעִים כְּטָכֶס כּוֹסוֹת / כְּמֶרְאָה עֲשׂוּיָה וְנַעֲשֶׂת לַעֲשׂוֹת
יָד כְּפַתְרוּרִים כְּמוֹ תְּפוּחִים / וּפְרָחִים חֲמוּדִים כְּמוֹ עֲמוּדִים².

ביאור: 1 **דבקים לא היתה**: 'דבקים', כמו פרקים-פרקים, שיש להדביקם. כלומר: המנורה לא היתה של פרקים. **מעשת נהייתה**: מחתיכה שלמה נעשתה. **משקל ככר**: על-פי שמות כה לט: "כפר זהב טהור יעשה אתה". **כסף ניכר**: הכסף היה ברור ומיוחד. והוא על-פי בבלי, מנחות כח ע"ב: "מנורה היתה באה מן העשת מן הזהב, עשאה של כסף - כשרה". | 2 **היתה משקדת**: היו בה גביעים משוקדים (שמות כה לד). **מצדדת ומרדדת**: נרותיה רודדו באופן שיצודדו כלפי הנר האמצעי. **ושמונה עשר טפחים ממדדת**: מידותיה, גובהה, שמונה עשר טפחים. | 3 **וארבעים ושנים כלים היו בה**: כל גביעיה, כפתוריה ופרחיה יחד היו ארבעים ושניים. **ומשך כלם היו ממה ובה**: כל אותם 'כלים' נעשו מקשה אחת. | 4 **זהב אחד היה**: המנורה ו'כליה' נעשו מזהב אחד. **כמראה**: כפי שהראה הקב"ה למשה את המנורה, והוא על-פי שמות כה מ: "בִּתְבַנְיֹתֶם אֲשֶׁר אֶתָּה מְרָאָה בְּהָרִי". **ודמיון**: ומראה, דמות (זולאי, עיוני לשון, עמ' 469-470). **שלושה זהבים היה נראה**: זהב המנורה נראה בשלושה גוונים שונים, כמפורט בטור הבא. | 5 **חרוץ ירוק**: זהב ירוק, 'חרוץ' הוא זהב, על-פי תהלים סח יד. **ירוק [...]** אדום [...]. | 6 **טבע**: מטבע, צורה טבועה. וכאן הכוונה: צורה. **כטכס**: כסדר, כאופן. וכאן משמעו: מבנה ודמות. והצלעית על-פי בבלי, מנחות כח ע"ב: "גביעין למה הן דומין? כמין כוסות אלכסנדריים". **כמראה עשויה**: נעשתה כפי שהראה הקב"ה למשה. עי' בביאור לטור 4. **ונעשת לעשות**: איני יודע לפרש. ואולי: "ונעשת", שנעשתה המנורה מאליה (עי' תנ"ב, שמיני, יא: "אמר לו הקב"ה: השלך את הזהב לאש והיא תיעשה מאליה, שנאמר: 'מקשה תיעשה המנורה', מעצמה תיעשה"). | 7 **יד**: מעשה (עי' להלן, הערה 21). **יד כפתורים כמו תפוחים**: כלומר: מעשה כפתורי המנורה דומה לתפוחים. על-פי בבלי, מנחות כח ע"ב: "כפתורים למה הן דומין? כמין תפוחי הכרתיים". **ופרחים חמודים כמו עמודים**: על-פי בבלי, מנחות שם: "פרחים למה הן דומין? כמין פרחי העמודין".

2 פיוט 'אור מראה ומחזה' מקרובה לסדר 'בהעלותך את הנרות', מחזור יניי, ב, עמ' 36-37. הביאור על-פי ביאורו של המהדיר (בהשמטת המקורות אליהם הוא ציין) בצירוף פירושו של נ"מ ברונניק, פיוטי יניי: ביאורים ופירושים, ירושלים תשסא, עמ' 281-282; הנ"ל, פיוטי יניי: ביאורים ופירושים - כרך משלים, ירושלים תשסח, עמ' 147.

יניי מתאר יפה את מעשה המנורה על-פי המקראות ומדרשי חז"ל, אך בתוך דבריו הוא מציין דבר חידוש שלא מצאנוהו במדרשים: כל אחד משלושת קישוטי המנורה הנזכרים נראה בגוון זהב שונה: הגביעים - זהב ירוק; הכפתורים - זהב אדום; והפרחים - זהב לבן. מסורת מדרשית זו נזכרת לראשונה בפייטנות יניי, והיא שבה ומופיעה אצל פייטנים ארצישראליים אחרים, מאוחרים לו. בקדושתת י"ח לר' לעזר החזן, פייטן מהמאה התשיעית, נתפייט:

טַכְס זָהָב אֶחָד הָיָה זָהָבָה
יָד שְׁלֹשָׁה זָהָבִים יָרְאוּ בָהּ
כְּעֻמּוּדִים צָגִים לְבִלּוּבָה
לְבָן וִירוֹק וְאָדוּם זֵינָה.

5 מֵרָאָה יְרוֹק הָיָה זָהָב גְּבִיעֵיָהּ
נוֹה וְאָדוּם הָיָה זָהָב כְּפִתּוּרֵיָהּ
סָקֵר לְבָן לְפִרְחֵיָהּ
עֶרְךָ דְּבָקִים אֵין בְּכָל פְּלִיָּה³.

ביאור: 1 טכס: סידור. **זהב אחד**: המנורה היתה עשויה מזהב אחד. | 2 **יד שלשה זהבים**: מעשה (יד) שלושה גווני זהב. **יראו בה**: נראו במנורה. כמתואר להלן בסמוך. | 3 **כעמודים צגים לבלובה**: פרחיה (לבלובה) של המנורה נדמו לעמודים עומדים ('צגים'). על-פי בבלי, מנחות כח ע"ב: "פרחים למה הן דומין? כמין פרחי העמודין". | 4 **לבן וירוק ואדום זיהו**: יופיה (זיוה) של המנורה היה שלושה גווני זהב: לבן, ירוק ואדום, כמפורט במחרוזת הבאה. | 5 **מראה**: גוון, צבע. | 6 **נוה**: יפה. **ואדום היה זהב כפתוריה**: זהב כפתורי המנורה היה נאה ובגוון אדום. | 7 **סקר**: מראה. | 8 **ערך דבקים אין בכל כליה**: סדר דיבוקים לא היה בכל כלי המנורה, והכוונה לגביעיה, כפתוריה ופריחיה, שהם והמנורה נעשו מקשה אחת.

מעט קודם לפייטן האחרון פעל ר' פינחס הכהן מכפרא (אמצע המאה השמינית), הרומז אף הוא לאגדה זו:

הַמְנוֹרָה צִהָר בְּשִׁלְשָׁה זָהָבִים בְּדִירוֹתֶיךָ
עַל רֵאשָׁה צוֹק שָׁמֵן רֵאשׁוֹן כְּאִמְרוֹתֶיךָ⁴.

ביאור: 1 **צהר**: הבהק והאר. **בדירותיך**: במעונך, בבית המקדש. | 2 **צוק**: שפוך. **כאמרותיך**: כהבטחתך לגאול את ישראל.

3 קדושתת י"ח לחנוכה 'זוה אישור שכן עו', נדפס: ע' פליישר, 'קדושתאות י"ח לראשי חדשים ולחנוכה מאת לעזר החזן', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ט (יט), תשמ, עמ' 112-113. לזמנו ומקומו של הפייטן, ראה פליישר, שם, עמ' 43: "הפייטן חי ופעל במאה התשיעית, אולי במחציתה הראשונה... אין ספק בכך שהפייטן בן מנהג ארץ ישראל היה וכנראה בן ארץ ישראל ממש...".

הפייטן פונה לבוראו בבקשה לחדש את עבודת המקדש ובכללה כינון המנורה והדלקתה: הבהק והאר במעונוך את המנורה שבה "שְׁלֹשָׁה זְהָבִים", ו"עַל רֵאשָׁה צוֹק שְׁמֶן רֵאשׁוֹן" - השמן הראוי להדלקת המנורה⁵, כפי שהבטחת לגאול את ישראל ולהשיב את עבודת המקדש על מכונה.

ב. רמז מדרשי

כאמור, אגדה זו אינה בקובצי המדרשים שלפנינו. ואם כי אמרו חז"ל: "שבעה זהבים הן"⁶, שאפשר וכל אחד מהם צבעו שונה⁷, והם נבראו "בשביל המשכן"⁸, עדיין לא נסיק מכל זאת אלא, שבמלאכת המשכן שימשו שבעה גווני זהב, אך לא דווקא שבמנורה נראה יותר מגוון זהב אחד.

אך ניתן למצוא רמז לאגדתנו במקום אחר, במדרש תנחומא, שמיני, ח:

כיון שהראה לו הקב"ה מעשה המנורה, נתקשה בה משה. אמר לו הקב"ה: הרי אני עושה אותה לפניך. מה עשה הקב"ה? הראה לו **אש לבנה, ואש אדומה, ואש שחורה, אש ירוקה, ועשה מהן את המנורה, גביעיה, כפתוריה, ופרחיה וששת הקנים**, והוא אומר לו: כך וכך עשה אותם... שהראה לו הקב"ה באצבע את המנורה⁹.

4 קדושת י"ח לחנוכה 'זה אלי בנס הנסיסי', פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשסד, עמ' 516. ראה גם: שם, מבוא, עמ' 203-204. ובנוגע לזמנו של הפייטן, ראה: שם, עמ' 4-13, ובמיוחד עמ' 8-9. עי' משנת מנחות, ח ד.

6 ירושלמי, יומא, ד ה, דף מא רע"ד: "שבעה זהבים הן: זהב טוב, זהב טהור, זהב סגור, זהב מופז, זהב מזוקק, זהב שחוט, זהב פרויים"; בבלי, יומא מד סע"ב: "אמר רב חסדא: שבעה זהבים הן: זהב, וזהב טוב, וזהב אופיר, וזהב מופז, וזהב שחוט, וזהב סגור, וזהב פרויים". וכך בשמות רבה, לה א.

7 כי אילולא כן, לא ברור כיצד הבחינו בין שבעה סוגי הזהב. וראה במדבר רבה, יב ד: "מה **הזהב יש בו מינין הרבה וגוונין הרבה**, אף פירות הארץ מהן ירוקין ומהן אדומין". גם בבבלי, יומא מה רע"א (המשכו הישיר של העניין המובא לעיל, הערה 6), וירושלמי, יומא שם, משתמע, שלכל הפחות, שניים מסוגי הזהב נבדלים בצבעם, כי הוסבר שם ש"זהב מופז" נקרא כן משום "שדומה לפז", ול"זהב פרויים" ניתן לו שמו מפני "שדומה לדם הפרים". היינו, צבעם של שני מיני זהב אלו שונה זה מזה. אמנם מאידך, ממקורות אלו נראה, שלכל הפחות אחד מסוגי הזהב ניכר במרקמו השונה, והוא "זהב שחוט", ששמו כן משום "שנטוה כחוט" (בבלי, יומא שם, וכעין זה בירושלמי שם), מפני רכותו. עי' רש"י ליומא שם.

8 ראה שמות רבה, לה א: "אמר ר' שמעון בן לקיש: לא היה העולם ראוי להשתמש בזהב, ולמה נברא, **בשביל המשכן** ובשביל בית המקדש". ומקורו בבראשית רבה, טו ב, עמ' 143: "אמר ר' שמעון בן לקיש: לא היה העולם ראוי לישתמש בזהב, זהב למה נברא, בשביל בית המקדש". ומסתבר לומר, שהדברים מתייחסים לכל שבעת מיני הזהב, שכולם לא נבראו אלא לצורך המשכן ובית המקדש.

9 כך גם במדרש ילמדנו שהובא ב'לקוט תלמוד תורה' לר' יעקב סקילי ונלקט בידי J. Mann, *The Bible as read and preached in the old synagogue*, I, Cincinnati 1940, פרשת בעלזותך, עמ' קמ:

כשעלה משה להר, הראה לו הקב"ה מעשה המנורה, ונתקשה בה. אמר לו הקב"ה: הריני עושה אותה לפניך. הראה לו **אש לבנה, אש אדומה, אש שחורה, ירוקה**, ועשה מהן את המנורה, גביעיה

המדרש מדבר בצבעי **מנורת האש** שהראה הקב"ה למשה. אך לפי שמשה עשה את **מנורת הזהב** כמתכונתה שהראהו הקב"ה **באש**, הרי שגווניה של מנורת הזהב דמו למנורת האש, ובכך מדרש זה מגלה זיקה רבה לאגדה שהביאו הפייטנים. אולם בשני פרטים מרכזיים שונה המדרש מן האגדה הפייטנית. הפייטנים הזכירו **שקישוטי** המנורה נראו **בשלושה** גווני זהב: ירוק, אדום ולבן, ופירוטו בדקדוק באיזה גוון זהב נראה כל אחד מהם: הגביעים בירוק, הכפתורים באדום והפרחים בלבן. לעומתם המדרש מדבר על **ארבעה** גווני אש, בהוסיפו "אש שחורה", וגם אינו מפרט אלו חלקי מנורה נעשו מכל צבע וגוון, עד שניתן לסבור, שכל ארבעת צבעי האש שימשו במנורה ביחד ולא באופן מובחן.

אכן בנוגע לצבע **השחור** שהוסיף המדרש, ניתן לטעון, שהוא כנגד זהבה של **גוף** המנורה. כלומר, לדברי הפייטנים שכל צבע שימש בחלק מסוים של המנורה, אפשר – אם נרצה להשוות את האגדה הפייטנית עם המדרש בנוגע לסך הצבעים – **שגוף** המנורה נראה כזה **שחור**¹⁰. אך זו טענה דחוקה למדי. הא כיצד ירדה האגדה הפייטנית לציין בדקדוק את גווני הזהב של **קישוטי** המנורה – הגביעים, הכפתורים והפרחים – והתעלמה לחלוטין **מגופה** ו**עיקרה** של המנורה! אין זאת אלא, שלאגדת הפייטנים לא שימש הצבע השחור במנורה, שלא נראו בה **ארבעה** גווני זהב שאחד מהם שחור אלא "שלושה זהבים" בלבד.

כפתוריה ופרחיה. והוא אומר לו: כך וכך עשה אותה, שנאמר: 'וזה מעשה המנורה', שהראה לו באצבעו.

בנוסף זה נשמט 'וששת הקנים', ואין ההשמטה משמעותית לענייננו.

באחד מעדי הנוסף של מדרש תנחומא, נמנו רק **שלושה** גווני אש ונחסרה "אש אדומה" (ראה: תנ"ב, שמיני, יא), מאידך גם מדרש מאוחר שעשה שימוש במדרש תנחומא, מונה שלושה בלבד, אך משמיט את "אש שחורה" וגם את "כפתוריה" (ראה: מדרש אגדה, ויקרא יא ב, עמ' 25). ולא נראה שיש לייחס משמעות להשמטות אלו, שאינן אלא טעויות סופר (אולי מטעות הדומות: 'אש'-'ואש'). במיוחד, שאותם ארבעה מיני אש נזכרו שוב במעשה המשכן, בנוגע לדבר אחר שנתקשה בו משה. ראה פסיקתא דר"כ, א ג, עמ' 7: 'ו' יהושע דסכנין בשם ר' לוי: בשעה שאמר הקב"ה למשה: עשה לי משכן, היה לו להביא ד' קונטיסין ולמתוח את המשכן עליהן. אלא מלמד שהראה לו הקב"ה למשה למעלה, **אש אדומה**, **אש ירוקה**, **אש שחורה**, **אש לבנה**, ואמר לו: עשה לי משכן. אמר לו משה להקב"ה: רבון העולמים, וכי מניין לי אש אדומה, אש ירוקה, אש שחורה, אש לבנה? אמר לו: 'בְּתַבְנִיתֶם אֲשֶׁר אֶתָּה מְרָאָה בְּהָר' (שמות כה ז).

כן בכל כתיביהי של 'פסיקתא דרב כהנא' (ראה שם, שינויי נוסחאות לשו' 12; ע' מאור, שלמה בובר: עיונים בשיטתו בהדרת ספרות מדרשית, ע"מ, רמת-גן תשסח, עמ' 37) ובכל מקבילות המדרש (ראה: פסיקתא דר"כ, שם, הערה לשו' 10), וגם מאושר בכמה פיוטים קדומים. ראה נספח.

10 אך גם להסבר זה, אין להבין את הדגשת המדרש לחלקיה הקישוטיים של המנורה ("עשה מהן את המנורה, **גביעיה**, **כפתוריה**, ו**פרחיה** וששת הקנים") שכל אחד מהם נעשה מאש בעל צבע אחר. ראשית, נמנו כאן **חמשה** חלקים (מנורה, גביעים, כפתורים, פרחים וקנים) מול **ארבעה** גווני אש; שנית, אין ספק כי בעל המדרש נגרר אחר לשון המקראות, כמו: 'ויעש את המנורה וזהב טהור, מקשה עשה את המנורה, וירכה וקנה, גביעיה, כפתוריה ופרחיה, ממנה היו. וששה קנים יצאים מצדיה...' (שמות לו יז-יח).

נותר אפוא להשוות את האגדה הפייטנית עם המדרש בנוגע לסך הצבעים בדרך אחרת¹¹: ה"אש שחורה" שבמדרש לא שימשה לתיאור המנורה עצמה אלא רק כרקע לה, שבאמצעותו נקל להבדיל במדויק בין קני המנורה ולדקדק היטב בפרטיה האחרים, בדומה לספר התורה הקמאי שלפני הקב"ה שנכתב "באש שחורה על אש לבנה"¹², ששם האש הלבנה שימשה כרקע וכחומר כתיבה, בשונה מאגדתנו שהאש השחורה שימשה כרקע. מכיון שכך, רק בדימוי מנורת האש הצבעונית כנגד משה – המדובר **במדרש** – נצרכו לאש השחורה שתשמש רקע לדימוי, לא כן הפייטנים שדיברו במנורה **הממשית** שהוצבה במשכן, שכמוכן לא נצרכה לרקע, ולכן התעלמו לחלוטין מן הצבע השחור.

גם להצעה האחרונה יש קושי מסוים¹³, אך גם אחרי שניישב את האגדה הפייטנית עם מדרשנו באשר לאש השחורה, באחת משתי ההצעות, עדיין באגדה הפייטנית נוסף פרט חשוב ומרכזי – ושמא המרכזי ביותר – על המדרש: חילוקי גווני הזהב היו דווקא בקישוטי המנורה, וכל אחד מהם נראה כזהב צבעוני שונה. אין לנו אפוא אלא להסיק כדברי ר"ש ליברמן, בהתייחסו לפיוטו הנזכר של ינאי: "ברור ששאב ממקורות אחרים שאינם לפנינו"¹⁴.

ג. 'דמיון שלשה זהבים'

כאן המקום להבהיר, שאין להבין מדברי שני הפייטנים הראשונים – ינאי ור' לעזר החזון¹⁵ – שגביעיה, כפתוריה ופרחיה של המנורה נעשו **מסוגי** זהב השונים מזה שנעשה ממנו גופה של מנורה. הרי ינאי מדגיש ואומר: "וְאֶרְבָּעִים וּשְׁנַיִם כְּלָיִם הָיוּ בָהּ / וּמִשָּׁךְ כְּלָהֶם הָיוּ מִמֶּה וּבָהּ"¹⁶, היינו, הגביעים הכפתורים והפרחים, שסכומם הכללי עולה לארבעים ושניים, 'נמשכו' כולם מאותו ככר זהב שממנו נעשתה המנורה עצמה – "מִמֶּה וּבָהּ". כיוצא בזה בדברי ר' לעזר החזון, שאחרי שפירט את גווני הזהב השונים של גביעי המנורה, כפתוריה ופרחיה, הוא הוסיף:

11 תודתי לידידי הרב חיים יצחק כהן שהציע לפני הסבר זה.

12 מדרש תהלים, צ יב, עמ' 391. ובירושלמי, שקלים ו א (בסופו), דף מט סע"ד: "ר' פינחס בשם רבי שמעון בן לקיש: התורה שנתן לו הקב"ה למשה, נתנה לו **אש לבנה חרותה באש שחורה**, היא אש מובללת באש, חצובה מאש ונתונה מאש". וכך במקבילות נוספות.

13 הקושי המרכזי בהצעה זו: מן המדרשים שהקב"ה תיאר למשה את המשכן באמצעות ארבעה צבעי האש – הקרובים לתיאור המנורה באמצעות אותם מיני אש צבעוניים – משתמע, שמשה הבין שגם האש השחורה מתארת פרט ממשי שאמור להיבנות במשכן, שכן אחרי שהקב"ה תיאר לו את המשכן באמצעות ארבעת מיני האש הצבעוניים: "אמר לו משה להקב"ה: רבון העולמים, וכי מניין לי אש אדומה, אש ירוקה, אש שחורה, אש לבנה?" (הובא בשלמותו לעיל, הערה 9). ואם תפקידה של האש השחורה בתיאור השמימי היה רק כרקע לדימוי, מדוע הזכירה משה בנוגע לבנייתו **הממשית** של המשכן?

14 ש' ליברמן, 'חזנות ינאי', סיני, ד (תרצט), עמ' רמב.

15 רק בדברי שני פייטנים אלו ניתן לטעון שמדובר בשלושה **סוגי** זהב, כי הפייטן השלישי, ר' פינחס הכהן, הזכיר את אגדתנו בסגנון מעורפל וקצר שלא ניתן לתלות בו את ההבנה הזו.

16 לעיל, ליד הערה 2, טור 3.

“עֲרַךְ דְּבָקִים אֵין בְּכָל פְּלִיָּה”¹⁷. כלומר, כל קישוטיה (‘כליה’) השונים שציין זה עתה¹⁸ לא נעשו בנפרד והודבקו למנורה, שכולם נעשו “מקשה אחת” (שמות כה לו), מאותו גוש זהב שממנו נעשתה גופה של מנורה.

אין זאת אלא, שגם גביעי כפתורי ופרחי המנורה נעשו מאותו ככר זהב שממנו נוצרה המנורה עצמה, אך באופן ניסי ועל-טבעי כל אחד מהם נראה ונדמה בגוון אחר. והו שר’ לעזר החזון מדייק ואומר: “טָכְס וְהָב אֶחָד הֵיָה זְהָבָה / יָד שְׁלֹשָׁה זְהָבִים יָרְאוּ בָּהּ”¹⁹. כלומר, זהב המנורה וכליה היה אותו סוג²⁰, ועם כל זאת – “יָד שְׁלֹשָׁה זְהָבִים” נראו באו²¹, בשלושת קישוטיה. וכן יש להבין מדקדוק לשונו של יניי: “זְהָב אֶחָד הֵיָה פְּמִרָאָה / וְדַמְיוֹן שְׁלֹשָׁה זְהָבִים הֵיָה נִרְאָה”²², היינו, סוג זהב היה אחד, אך ‘דמיונו’ (=צורתו) ומראהו היה “שְׁלֹשָׁה זְהָבִים”. תן דעתך, שבדומה לכך – ובאותם לשונות כמעט – מגלגל יניי בפיוט אחר שלו את עניינם של הצבעים שנראו במשכן: “זֵיו עֵין אֶחָד הֵיָה הַמִּרְאָה / וְדַמְיוֹן שְׁבַע עֵינִים הֵיָה נִרְאָה”²³. כלומר, “המראה” האמיתי היה “זֵיו עֵין אֶחָד”, גוון וצבע אחד, אך בדרך ניסית “דַמְיוֹן שְׁבַע עֵינִים (=גוונים) הֵיָה נִרְאָה”²⁴.

17 לעיל, ליד הערה 3, טור 8.

18 תן לבך, כי ר’ לעזר החזון משתמש במונח ‘כלים’ (“עֲרַךְ דְּבָקִים אֵין בְּכָל פְּלִיָּה”) לגביעי, כפתורי ופרחי המנורה, ממש כלשונו של יניי: “אֶרְבָּעִים וּשְׁנַיִם פְּלִים הֵיוּ בָּהּ”.

19 לעיל, ליד הערה 3, טורים 1-2.

20 גם מפיוט אחר לר’ לעזר החזון ברור, שפרחיה, גביעיה וכפתוריה של המנורה נעשו מאותו ככר שגופה של מנורה נעשה, “מקשה אחת”. כן הוא מפיט בקדושתת י”ח לחנוכה וזה אמצת באצבע: “פִּרְחָה וּגְבִיעֵיהָ הָאֶחָה / מִמֶּנָּה וְהָבָה מִשְׁךְ פְּתוּרֵיהָ לְהַפְרִיחָה” (פליישר, קדושתאות י”ח לראשי חדשים [לעיל, הערה 3], עמ’ 108); “אֶשֶׁר יִרְיָה וּפְרָחָה חֶצֶב” (שם, עמ’ 109). היינו, חצב את ירך המנורה ופרחיה מאותו ככר, “מקשה אחת”.

21 בשני הפיוטים, של יניי ושל ר’ לעזר החזון, מופיע המונח ‘יד’ בתיאור המנורה ויש לברר את משמעו. בפיוטו של יניי: “יָד פְּתוּרִים כְּמוֹ תַפּוּחִים” (לעיל, ליד הערה 2, טור 7), וכנראה משמעו: **מעשה, פעולה**, כמו במקרא: “**מַעֲשֵׂה חָרֶשׁ וְיָדֵי צוּרָף**” (ירמיה י ט) = מעשה צורף; “וְגִמְלָנִי יֵי כְּפָדְקָתִי, כְּבִיר יָדֵי יֹשִׁיב לִי” (שם”ב כב כא) = כטוהר מעשי. לדוגמאות נוספות, ראה: מ”צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל”ף עד ת”ו, רמת-גן תשסו, ערך ‘יד’ (2), עמ’ 394. ושיעור דברי פייטננו: מעשה כפתורי המנורה דומה לתפוחים, כמובא בבבלי, מנחות כח ע”ב: “כפתורים למה הן דומין? כמין תפוחי הכרתיים”. וכנראה שכן יש להבין את דברי ר’ לעזר החזון: “טָכְס וְהָב אֶחָד הֵיָה זְהָבָה / יָד שְׁלֹשָׁה זְהָבִים יָרְאוּ בָּהּ” (לעיל, ליד הערה 3, טורים 1-2), כלומר, מעשה שלושה זהבים נראו במנורה, כאילו קישוטי המנורה נעשו משלושה זהבים שונים. אך אפשר, וכפי שהציע ד”ר ר’ מיכאל שניידר, ש”יד שְׁלֹשָׁה” הוא כמו שלוש ידות (בהיפוך הסמיכות), דהיינו, פי שלושה, שלוש מידות, ושוב הכוונה, שכאילו היו בו שלוש מידות של זהב בעלי צבעים שונים.

22 לעיל, ליד הערה 2, טור 4.

23 פיוט מקרובה לסדר ‘אלה פקודי’, מחזור יניי, א, עמ’ 363.

24 משום קישוען של השורות הסמוכות לפני ואחרי המובאה קשה לדעת למה בדיוק נתכוון כאן יניי, אך מסתבר שגם כאן כוונתו, שסוג זהב אחד (של אחד מפריטי המשכן, שלא נבחר מזה) היה נראה בשבעה גוונים.

חשוב לזכור, שכל עשייתה של המנורה היתה בדרך ניסית: "היה [משה] מכה בפטיש ומעצמה נעשית", או: "נטל [משה] ככר זהב והשליכה לאור... מיד יצאה המנורה עשויה כתקונה"²⁵. מכיון שכך, אין צורך להסביר, שאגדת הפייטנים על צבעיהם השונים של שלושת קישוטי מנורת הזהב מבוססת על הדעה היחידאית המופיעה ב'ברייתא דמלאכת המשכן' – הנוגדת לפשוטו של מקרא ולשאר מקורות חז"ל!²⁶ – שהגביעים, הכפתורים והפרחים לא נעשו "מקשה אחת" מאותו ככר, אלא הודבקו למנורה אחרי שנצרפו בנפרד.²⁷ הסבר זה, הנוגד את דברי הפייטנים עצמם (!)²⁸, הוצע על ידי אחד מבני דורינו שנתקשה כיצד ייתכן שהיו שלושה זהבים צבעוניים מככר זהב טהור: "הצבעים שמוצאים אנו בזהב נוצרו על ידי תערובות של חומרים אחרים... ואם כן, שלושת הצבעים הללו שבכלים לא יוכלו להיות 'מזהב טהור', ואילו בשמות כה לא, נאמר במפורש: 'ועשית מנורת זהב טהור, מקשה תעשה המנורה...'".²⁹ כאמור, דבריו דחויים מדברי הפייטנים עצמם, ואף אין כל הכרח לנקוט בהסברו, שכן השתנות צבעם של שלושת קישוטי המנורה היתה ניסית.³⁰

25 הכל בתנ"כ, בהעלותך, ד. מהמדרש שם נראה, שמתוך שתי הפעולות (הכאת הפטיש והשלכת הככר לאש) נעשתה המנורה מאליה, וכבר נתקשו בסתירה פנימית זו וניסו ליישבה באופנים דחוקים (ע' למשל, תורה שלמה, פירשת תרומה, פרק כה, סימן קצח בביאור, עמ' 61). אך לדעתי מדובר כאן בשתי מסורות מדרשיות נפרדות על דרך עשיית המנורה מאליה, שנתערבו בנדפס.

26 לפשוטו של מקרא: "וְעִשִּׂיתְ מְנֹרֶת זָהָב טָהוֹר, מִקְשֵׁה תַעֲשֶׂה הַמְּנֹרֶה, יָרְכֶה וְקָנָה גְבִיעֵיהָ פִּתְרֵיהָ וּפְרָחֶיהָ מִמָּנֶה יְהִי" (שמות כה לא); "וְזֶה מַעֲשֵׂה הַמְּנֹרֶה: מִקְשֵׁה זָהָב, עַד יָרְכֶה עַד פְּרָחָה מִקְשֵׁה הוּא..." (במדבר ח ד). ובספרי, במדבר, פיסקא סא, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז, עמ' 59: "עַד יִרְכֶה עַד פְּרָחָה" (במדבר ח ד), אין לי אלא ירכה ופרחה, גביעיה כפתוריה ופרחיה מנין? תלמוד לומר: 'ועשית מנורת זהב טהור' וגו', או יעשה איברים איברים, תלמוד לומר: 'מננה יהי'". לדרשה נוספת הנוקטת כעמדת ספרי, ראה: ספרי זוטא, במדבר ח ד, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז, עמ' 255.

27 ראה ברייתא דמלאכת המשכן, פרק ט הלכה א, מהדורת הגר"ח קנייבסקי עם פירושו 'טעם ודעת', מהדורה תשיעית, בני ברק תשנ"ט, עמ' נב-נד. על הסתירה הפנימית בדברי הברייתא בנוגע לשאלה אם הגביעים הכפתורים והפרחים נעשו "מקשה אחת", ראה שם, בפירוש 'דעת', וראה גם: מ"י כהנא, ספרי במדבר: מהדורה מבוארת, ג, ירושלים תשע"א, עמ' 416-417. את דברי הברייתא בענייננו הביא רמב"ן בפירושו לשמות כה לט (בסופו), והסיק: "כך מיעטו בברייתא זו גביעיה כפתוריה ופרחיה, שאם רצה שלא לעשותה עמה מקשה - רשאי".

28 ע' להלן, הערה 30.

29 ד' שפרבר, 'זוטות', JSJ, גליון 11 (2012), עמ' 12-13.

30 שפרבר עצמו נוכח, כי את דברי ינאי לא ניתן להסביר אלא בדרך של תופעה ניסית. הוא כותב: "משמע ממנו [=מפיוטו של ינאי], שמאחר שמקשה אחת היא, וזהב אחד שממנו נעשתה המנורה וכל חלקיה, הרי שלושת הצבעים שבגביעים ובכפתורים ובפרחים היו כאילו מופת, שהרי מעשת זהב אחד, זהב טהור, לא יוכלו להיות חלקים מוגדרים, הדינו כלים שונים, מצבעים שונים" (שפרבר, שם, עמ' 12). אך בהמשך הוא מתייחס רק לפייטנותו של ר' לעזר החזן, ומנסה ליישב דבריו בהכריחו אותו לסבור כדעת 'ברייתא דמלאכת המשכן', שלא נתן לבו לדבריו המפורשים "עָרַף דְּבָקִים אֵין בְּכָל גְּלִיָּה" (לעיל, ליד הערה 3, טור 8; וראה גם לעיל, הערה 20), בנוסף על התעלמותו מדברי ינאי, שאינם מתיישבים להסברו.

הנס שהפך את זהב המנורה לבעל צבעים שונים מבצבץ מן המדרש המתאר את צבעיו השונים של המשכן השמימי, שיש לו זיקה רבה לאגדתנו³¹. במדרש זה נאמר³²:

ר' יהושע דסיכנין בשם ר' לוי: בשעה שאמר הקב"ה למשה: עשה לי משכן, היה לו להביא ד' קונטיסין ולמתוח את המשכן עליהן. אלא מלמד שהראה לו הקב"ה למשה למעלה, **אש אדומה, אש ירוקה, אש שחורה, אש לבנה**, ואמר לו: עשה לי משכן. אמר לו משה להקב"ה: רבון העולמים, וכי מניין לי אש אדומה, אש ירוקה, אש שחורה, אש לבנה? אמר לו: **בְּתַבְנִיתֶם אֲשֶׁר אֶתָּה מְרָאָה בְּהַר** (שמות כה מ). ר' ברכיה בשם ר' לוי: למלך שנגלה לבן ביתו בלבוש אולו מרגליטון. אמר לו: עשה לי כזה. אמר לו: אדוני המלך, וכי מניין יש לי לבוש אולו מרגליטון? אמר לו: **אתה בסמנך ואני בכבודי**. כך אמר הקב"ה למשה: משה, אם אתה עושה מה של מעלה למטה, אני מניח סנקליטין שלי של מעלך, ויורד ומצמצם שכינתי ביניכם למטן³³.

משה תמה: "מניין לי אש אדומה, אש ירוקה, אש שחורה, אש לבנה?" ממש כפי שיש לתמוה כיצד זהבה של המנורה השתנה לצבעים שונים. והקב"ה השיב למשה: "אתה בסמנך ואני בכבודי". כלומר: תעשה את המשכן – כן אמר לו הקב"ה – מחומרים ארציים, וכאשר השכינה תשרה במעשה ידיך ישתקפו בהם גווני אש השכינה!

ד. באמנות היהודית הקדומה והמאוחרת

ובכן, הפייטנים הארצישראליים הקדומים הכירו מדרש עלום, שכל אחד משלושת קישוטי מנורת הזהב נראה – בדרך ניסית – בצבע שונה: הגביעים בירוק, הכפתורים באדום והפרחים בלבן. מדרש זה, כאמור, אינו בקובצי המדרש שהגיעו לידינו, אך עם כל זאת יש בידינו תיאור קדום שאינו ספרותי, הקרוב לדברי הפייטנים – האמנות היהודית הקדומה. תחילתה של האמנות היהודית הקדומה נעוצה באמצע ימי הבית השני. תחילה נלקחו מרבית נושאי האמנות מעולם הצומח: עלים ואשכולות גפן, רימונים, שיבולים, פרחי שושן וכדומה. מאוחר יותר נוספו נושאים מעולם הרוח היהודי, הקשורים לבית המקדש ולמצוות מרכזיות, כמו: אמפורות, חלקים מאדריכלות המקדש, שלחן לחם הפנים, מחתה, שופר ולולב, אך הפריט השכיח והנפוץ ביותר הוא מנורת שבעת הקנים – מנורת המקדש! תיאור המנורה מופיע בכל המגוון הרחב של ממצאי האמנות היהודית העתיקה, מחפצים לשימוש יומיומי, כמו נרות, כדים וכלי בית אחרים, דרך חפצים זעירים שונים, כמטבעות,

31 השווה לעיל, ליד הערה 9.

32 על עניין זה העמידני ד"ר ר' מיכאל שניידר ז"ל.

33 פסיקתא דר"כ, א ג, עמ' 7-8. "אולו מרגליטון" הוא לבוש שכולו פנינים, עי' פסיקתא דר"כ, שם, עמ' 8 הערה לשו' 8. בנוסח הנדפס: "אתה **בסימנך**", ותיקנתי: "אתה **בסמנך**", ככמה מעדי הנוסח, עי' שם, שינויי נוסחאות לשו' 1.

חותמות, טבעות ותכשיטים אחרים, ועד פריטים גדולים, כמערות קבורה, מצבות, ארונות קבורה וגלוסקמאות, או חלקי אדריכלות – עמודים, כותרות, ציורי קיר ורצפות פסיפס – של מבני צבור או בתים פרטיים אמידים.

רובם המכריע של תיאורי המנורה הם סכמטיים (כלליים) שאינם נכנסים לפרטים דקדקניים, וגם מעט התיאורים שכן דקדקו בפרטים אינם בצבע מלא. בממצאים אלו אין לצפות, כמובן, לתיאור הקרוב לתיאורה של המנורה בפי הפייטנים, אך מעט מן מעט הממצאים שנתקיימו בהם שני תנאים: תיאור דקדקני וצבעוני, יש מהם המתארים, כפי הנראה, את מנורת המקדש באופן הקרוב לאגדת הפייטנים.

זכוכית זהב מאחת הקטקומבות הסמוכות לרומא, מתחילת המאה השלישית, לכל המאוחר (תמונה 1)³⁴, מציגה בחציה התחתון שתי מנורות מקדש אשר שבעת קניהם מקושטים בעיגולים ירוקים ואדומים, ואפשר שהם מתארים את הגביעים, הכפתורים והפרחים, שעל שניים מהם ידענו מאגדת הפייטנים שהם נראו בצבעים ירוק ואדום!

אמנם ייתכן שאין עיגולים צבעוניים אלו מתארים פרט ממשי מהמנורה, שלא הוסיפם האמן אלא רק כדי ליפות את זכוכית הזהב, כשם שגגו המשופע של ארון הקודש (המתואר בחלקה העליון של הזכוכית) קושט באותם עיגולים צבעוניים. וכי גם כאן תיאר יוצר הזכוכית מציאות קיימת?

אין בידי להכריע בדבר. אפשר שכל העיגולים הצבעוניים שבמצא זה באו לנוי בעלמא, אך גם ייתכן שלצדדין קטני, ובתיאורי המנורות הם מייצגים את קישוטי המנורה הצבעוניים, שהאמן הכיר את המסורת הדרשנית שגרשמה לימים בידי הפייטנים.

בתיאורי מנורת המקדש המופיעים בזכוכית הזהב היהודיות האחרות שמאותה תקופה – וידועות לנו מהן חמש עשרה בלבד – לא נוספו נקודות צבעוניות בקני המנורה³⁵, ולכאורה יש בכך כדי לאשש את הסברה, שהופעתן היחידאית בזכוכית הזהב הנוכרת אינה מתארת פרט עובדתי ממנורת המקדש, כמסורת אגדת הפייטנים, כי אילולא זאת כיצד התעלמו ממנו יוצרי זכוכית הזהב האחרות שהופקו באותה תקופה. אך אין זו טענת אמת. כי אע"פ שיוצרי האמנות בעת העתיקה עבדו לפי מודלים מוכרים והפיקו תיאורים אמנותיים קרובים, לא היה האחד כפוף לזולתו, שכל אחד מהם הוסיף ביצירתו את מטען הידע האישי שלו או של מזמין היצירה³⁶. כך שגם אם נסכים שהעיגולים הצבעוניים בזכוכית הזהב המדוברת מתארים פרט עובדתי מן המנורה, אין כל תמה מדוע הוא אינו מופיע בשאר זכוכיות הזהב.

34 על זכוכית זו, ראה: בן־ששון, זכוכיות הזהב, עמ' 17–18 ולוח 4.

35 למחקר העדכני על זכוכיות הזהב היהודיות, ראה: בן־ששון, זכוכיות הזהב, ובמיוחד עמ' 4–25. ושם, לוחות 1–15, ניתנו תצלומיהן.

36 כך, לדוגמא בעלמא, היו אמנים שתיארו את האתרוג כשהוא אגוד עם הלולב ושאר המינים, בעוד שבמרבית ממצאי האמנות העתיקה הופרד האתרוג מן הלולב ולא נאגד עמו. אין זאת אלא שמתארי האתרוג האגוד

תמונה 1: זכוכית זהב. רומא, המאה השלישית

תמונה 2: ציור קיר. רומא, המאה השלישית

זאת ועוד, בציור קיר בקטקומבת וילה טורלוניה אשר ברומא (תמונה 2), מאזורם ותקופתם של זכוכיות הזהב, מופיע תיאור כפול של מנורת המקדש שקניה מנומרות בצפיפות בעיגולים ירוקים³⁷, שיש מקום להבינם כמתארים את קישוטי המנורה הצבעוניים. מקורן של זכוכיות הזהב הנזכרות הן באותן קטקומבות יהודיות שסביבות רומא, שהן הונחו סביבות הנקברים שם, וגם ציורי הקיר וגם זכוכיות הזהב ופריטים אחרים שניתנו שם (כמו מצבות מעוטרות) מבטאים ומשקפים את עולמם הרוחני של יהודי רומא בדרות הסמוכים שלאחר חורבן הבית (המאות השנייה והשלישית)!³⁸

גם ממצאים אמנותיים אחרים, מתקופה מאוחרת יותר, מתעדים כנראה את צבעונותם של קישוטי מנורת המקדש. וכאן אנו פונים לפסיפסים, שגם בהם נתקיימו שני התנאים המאפשרים את תיאור שינויי הגוונים במנורת המקדש: תיאור דקדקני וצבעוני. את הפסיפסים יצרו מאבנים וחתוכות זכוכית צבעוניות קטנות, בעלות גוונים ותתי-גוונים רבים³⁹, שאיפשרו להציג באמצעותם תיאורים צבעוניים, חדים ומדויקים לפרטי פרטים⁴⁰. פסיפס המוצג במוזיאון היהודי בפררה, שכנראה אינו מאוחר מהמאה החמישית ומוצא כנראה מאיטליה או ביזנטיון, מתאר את קני המנורה כחוליות עגולות – תיאור המוכר מממצאים רבים אחרים – כשבתוכן קווים בצבע ירוק (תמונה 3)⁴¹, והם כנראה מתארים את אחד מקישוטי המנורה הצבעוניים.

אפשר שגם שני פסיפסים קדומים מארץ ישראל שיקעו את אגדת הפייטנים על קישוטי המנורה הצבעוניים. בפסיפס מהמאה הששית שנמצא ב’תל מנורה’ הסמוך לקיבוץ טירת צבי (תמונה 4)⁴², מופיעה מנורה שתווי קניה החיצוניים תוארו בצבע חום-כהה וחלקן הפנימי

עם הלולב (או מזמיני התיאור) שיקעו במלאכתם את מנהגם או מנהג קהילותיהם – הלא-נפוץ – לאגוד את האתרוג עם הלולב והמינים האחרים. ראה על כך: סטל, נהגו ישראל: סוכות, עמ’ ס-סד.

37 על תמונה זו ראה: International Catacomb Society (מאגר אלקטרוני), מס’ 3425; גודנוף, סמלים יהודיים, ג, תמונה 817. מצויות ברשותי כמה תמונות של ממצא זה, ובחלקן נראה שצבעם של אותם עיגולים הוא כחול. כנראה שינוי הצבע נובע משינויי תאורה, ואין בידי להכריע בדבר צבעם המדויק, אך אין בכך השלכה משמעותית לענייננו, כל זמן שניתן להסיק מן הממצא שצבעם של קישוטי המנורה היה שונה מגוף המנורה.

38 על הקטקומבות, זכוכיות הזהב ותיאורכן, ראה: סטל, נהגו ישראל: סוכות, עמ’ לג-לד ובספרות שצויינה שם בהערות.

39 ראה: מ’ אבייונה, פסיפסים עתיקים, ירושלים, 1978, עמ’ 80-81.

40 השווה: סטל, נהגו ישראל: סוכות, עמ’ סג-סד.

41 לעת עתה לא מוצאת פרטים בספרות המחקרית על פסיפס זה, אך הוא מוצג במוזיאון היהודי בפררה ונכלל בפרסומיו הרשמיים. החלק הבהיר בפסיפס הוא שיהזור.

42 על האתר והפסיפס, ראה: ש’ גולדשמידט, ‘שרידי בית כנסת בתל של כפר קרניים’, ארץ ישראל, יא, (תשלג), עמ’ 39-40; א’ כהן-תבור, סקר אזור תל רחוב, ע”מ, ירושלים תשע, עמ’ 76-77. כיום הועבר הפסיפס אל הכניסה לבית הכנסת של קיבוץ טירת צבי.

בכחול-אפור. כך בששת הקנים היוצאים מן המרכזי, אבל חלקו הפנימי של הקנה המרכזי הוא צהוב. מה פשר צבעם הכחול-אפור של ששת הקנים? האם הוא בא לנוי בעלמא או שמא לרמוז על צבעם הכחול של אחד מקישוטי המנורה?

לדעתי, ראוי לשקול בחיוב את האפשרות שצבעם הפנימי של קני המנורה מתארים את צבעם השונה של קישוטי המנורה⁴³, ובדרך זו ניתן גם להסביר פרט משונה בפסיפס בית אלפא, מתחילת המאה הששית. פסיפס זה מתאר מערך כפול: תבנית אדריכלית אשר משני צדדיה מנורת שבעת הקנים, שופר, מחתה, דמות אריה, ארבעת המינים ופריטים נוספים (תמונה 5)⁴⁴. מערך כזה ניתן לכנותו ‘תצוגה כפולה בלתי זהה’, שכן למרות העובדה ששני הצדדים מציגים את אותם פריטים, יש בין שני התיאורים שינויים רבים שנעשו בכוונה תחילה, אשר חלקם מייצגים שינויי מסורת או מנהג⁴⁵, וכנראה גם חלק מהשינויים בין תיאורי המנורה השמאלית לימנית נובעים ממסורות מדרשיות שונות או מייצוג מצבים שונים⁴⁶.

בצד השמאלי מוצגת המנורה כאשר נרותיה דולקים, אך בצד הימני נרות המנורה כבויים, וכנראה תוארה כאן המנורה בשני מצבים שונים, בלילה וביום. רק בלילה דלקו הנרות במנורת המקדש - “מְעַרְב עַד בִּקְר”⁴⁷, ומצב זה מתואר במנורה השמאלית, ואילו הימנית מתארת את המנורה בשעות היום. שינוי נוסף בין שני תיאורי המנורות שניתן לפרשו, הוא השינוי בצבעם של קני המנורה. במנורה הימנית כל חוליות הקנים זהים בצבעם אבל בשמאלית נצבעו חוליות הקנים בשלושה גוונים שונים, ואפשר שזה לפי המסורת המדרשית הפייטנית, שגביעי כפתורי ופרחי המנורה נשתנה צבעם מגוף המנורה, ואילו המנורה הימנית לא התייחסה למסורת הפייטנים והציגה את כל חוליות הקנים בצבע זהה⁴⁸.

43 אפשר שלתפיסת יוצר הפסיפס קישוטי המנורה היו כה רחבים עד שכיסו את כל רוחב קני המנורה, ולכן נתן צבע שונה לכל רוחב הקנים.

44 על פסיפס זה (המתוארך לשנת ד’רעח-רפז, 518-527), ראה: סטל, נהגו ישראל: סוכות, עמ’ ס הערה 45 ובכל הספרות שנרשמה שם.

45 הסברתי את הדבר בפרוטרוט במקום אחר, ראה: סטל, נהגו ישראל: סוכות, עמ’ ס-סג.

46 בכך אני חוזר ממה שכתבתי במקום אחר בנוגע לפסיפס הזה: “לא מסתבר, למשל, שהשינויים בין המנורות נובעים משתי מסורות שונות – שאינן ידועות היום – שהאמן או מזמין העבודה הכיר ובא לתת להן ביטוי” (סטל, נהגו ישראל: סוכות, עמ’ סא). כפי שאראה מיד, ניתן לתלות חלק מהשינויים במסורות שונות או בתיאור מצבים שונים.

47 ויקרא כד ג. ראה גם ספרי, במדבר, פיסקא נט, עמ’ 57: “[בהעלותך את הנרות...] יאירו שבעת הנרות’ (במדבר ח ב), שומע אני שיהו דולקים לעולם, תלמוד לומר: ‘מערב עד בוקר’ (ויקרא כד ג), אי ‘מערב עד בוקר’, יכול יכבם? תלמוד לומר: ‘לפני יי תמיד’ (ויקרא שם). הא כיצד? ‘איירו שבעת הנרות’ מערב עד בוקר; ‘לפני יי תמיד’ שיהיה נר מערבי תדיר, שממנו מדליק את המנורה בין הערבים”.

48 אמנם גם במנורה הימנית תוארו חוליות הייך בצבעים שונים, ואין בידי לפרש את הדבר.

תמונה 4: פסיפס. ארץ ישראל, המאה הששית

תמונה 3: פסיפס. איטליה או ביונטיון, המאה החמישית כנראה

תמונה 5: פסיפס. קיבוץ בית אלפא, ארץ ישראל, תחילת המאה הששית

ממצאי אמנות ספורים אלו – שכנראה ניתן להוסיף עליהם⁴⁹ – או לכל הפחות חלקם, מבטאים את המסורת המדרשית שהכירו הפייטנים, שצבעם של גביעי כפתורי ופרחי המנורה נשתנה מגופה, אם כי אפשר שלא כולם הסכימו שהיו שלושה גוונים שונים וכל אחד מקישוטי המנורה היה בצבע שונה⁵⁰. דבר זה מלמד, שמסורת מדרשית פייטנית זו היתה חיה בפי העם – בתקופת הפייטנים ואף מעט קודם – וכך היא נקלטה באמנות היהודית העתיקה. מכיון שכך, מסופקני אם איריים בכתבייד יהודיים מתקופת הראשונים (במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה) המתארים חלקים מקני המנורה בצבעים שונים⁵¹, מבטאים אכן היכרות עם המדרש הפייטני, שכן מאותם ימים אין כל מקור ברור המוסר את העניין ומתעד את היכרותם של בני הדור, בשונה מהתקופה הקדומה שהוא נמסר באופן ברור מפי שני פייטנים, יניי ור' לעזר החזן. אציג אפוא, בקצרה, את אירי המנורה מתקופת הראשונים, בלא להכריע בדבר.

ב'חומש רגנסבורג', חומש מאוייר שהופק בגרמניה סביב שנת ה'ס (1300), מתוארת מנורת המקדש שבכל שבעת קניה נוספו חוליות ומקטעים צרים בצבעים: אדום, כחול, שחור וכתום (תמונה 6)⁵². גם כתבייד אשכנזי אחר, שהופק סביבות אותו הזמן, גותן לגביעי כפתורי ופרחי המנורה את הגוונים צהוב, ירוק ואדום, אך מאידך, גם קני המנורה עצמם נצבעו בו בירוק (תמונה 7)⁵³. אזור אחר, בעל קווי דמיון בולטים לשני האיריים האחרונים, מופיע בכתבייד קבלי שהועתק במרחב האשכנזי במאה הארבע-עשרה, היינו זמן מעט אחרי שני

49 פוזרם העצום של ממצאי האמנות היהודית העתיקה, על-פני המון אתרים ארכיאולוגיים באיזורים שונים ומתקופות נבדלות, אשר תועדו באין-ספור מחקרים ופרסומים בשלל שפות ולשונות, עומד לרועץ לכל החפץ לברר עד השיתין דבר מעניינם. אין ספק, שהממצאים שהוצגו כאן כתומכים – חלקית לכל הפחות – באגדתם של הפייטנים על צבעיהם השונים של קישוטי המנורה אינם סוף פסוק, ויש כמותם כהנה וכהנה, והמוסיף יבורך מפי שוכן מעונה.

50 רק בזוכיכת הזהב (תמונה 1), ואולי גם בפסיפס בית אלפא (תמונה 5), ניתן להבחין בשני צבעים שונים על קני המנורה, אך לא בשאר הממצאים. ועם כל זאת, לא מוכרח ששאר הממצאים שללו את צבעם השונה של כל אחד משלושת קישוטי המנורה, שייטכן שהסתפקו בהוספת גוון אחד בלבד מחוסר אפשרות לדקדק עד כדי שילוב שלושה גוונים.

51 לסקירה מקיפה ותמציתית על אירי מנורת המקדש בכתבייד עבריים מתקופת הראשונים, ראה: ב' נרקיס, 'המנורה בכתבייד עבריים מימי הביניים', לאור המנורה – גלגול של סמל, מזויאון ישראל, ירושלים 1998, עמ' 73-77. ולא הוער שם מאומה על הצבעים השונים המופיעים בקני מנורה בכמה מן האיריים, הנידון כאן מיד.

52 כת"י ירושלים, מזויאון ישראל 180/052 (מתכ"י: F34698), דף 155ב. על חומש רגנסבורג ואירוי, ראה: מ' שטרנטל, חומש רגנסבורג: חומש אשכנזי מאוייר – ירושלים, מזויאון ישראל, כתבייד 180/52, ע"ג, ירושלים 2008. וראה שם, עמ' 3-4, לזמנו ומקומו של החומש. אזור המנורה עם כלי מקדש אחרים, נידון שם, עמ' 34-42, אך עם כל אריכות הדיון בטיבו של האזור והשוואתו לאיריים אחרים, לא ניתנה כל התייחסות לצבעיהן השונים של החוליות ששובצו בקנים!

53 כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים Ms. 8282 (מתכ"י: F50553), דף 274ב. כתבייד הוא העתקה של 'משנה תורה' לרמב"ם, והוא הועתק בדרום גרמניה בסוף המאה השלוש-עשרה.

כתבי־היד האחרונים (תמונה 8) ⁵⁴. על איורים אלו אוסיף עוד איור בן הזמן, ממזרח צרפת, המשלב גם הוא את הגוונים אדום וכחול בקני המנורה, אך לא כצבעם של קישוטי המנורה אלא כצבע חלקם העליון של קני המנורה, בעוד שחלקם התחתון הוא בזהב (תמונה 9) ⁵⁵. ולאורך שב'חומש רגנסבורג' דומה מאוד, מצד החוליות הצבעוניות, איור המנורה המופיע בכתבי־יד שהופק במרכז איטליה בסוף המאה השלוש־עשרה (תמונה 10) ⁵⁶. בנוסף לכך, כמה כתבי־יד אשכנזיים וצרפתיים מאותה תקופה מאיירים את המנורה וקישוטיה בזהב אבל הרקע שסביבותיהן מורכב מהצבעים ירוק, כחול ואדום, והם כמעט אותם צבעים שנתנה האגדה הפייטנית לגביעי, כפתורי ופרחי המנורה! איור כזה מופיע בכתבי־יד אשכנזי שהועתק בוירצבורג בשנת ד'תתקצג (1233), שם המנורה בזהב אבל הרקע ירוק, כחול ואדום (תמונה 11) ⁵⁷, ואיור דומה מופיע בכתבי־יד 'מכלול לונדון', שהופק בצפון־צרפת כחמשים שנה לאחר מכן, סביבות שנת ה'מ, 1280 (תמונה 12) ⁵⁸. מאשכנז וצרפת נעבור למזרח:

חומש כתבי־יד שהועתק בארץ ישראל או מצרים בשנת ד'תרפט (929), הנודע בכינויו 'חומש לנינגרד הראשון', מחזיק שני איורים של מנורת המקדש. באחד, קני המנורה מעוגלים־אליפסיים (תמונה 14), ובשני - מרובעים (תמונה 15) ⁵⁹, אבל בשניהם ננקדו קני המנורה לכל צידי אורכם בנקודות ירוקות/כחולות ⁶⁰, ובתוכם של הקנים, העשויים חוליות־חוליות עגולות, נוספו נקודות חומות־אדומות. בנוגע לחומש לנינגרד הראשון, ניתן לומר שהנקודות הירוקות/כחולות והחומות־אדומות נוספו בקני המנורה כדי לתאר את צבעם השונה של גביעי כפתורי ופרחי המנורה, שכן אותם איורים הופקו בתקופה קדומה למדי ובסביבת מקומם של הפייטנים שגלגלו באגדה זו,

54 כת"י מוסקבה, גינצבורג 82 (מתכ"י: F7247), דף 101א.

55 כת"י פריס, הספרייה הלאומית 36 hebr. (מתכ"י: F2931), דף 283ב. כתבי־היד הועתק בחבל יורה שבמזרח צרפת (בגבול שוויץ של היום) סביבות שנת ה'ס (1300).

56 כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5710 (מתכ"י: F4891), דף 136א.

57 כת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 5 hebr., כרך א (מתכ"י: F2525), דף 65א. כתבי־היד מחזיק את פירוש רש"י ופרשנים נוספים למקרא.

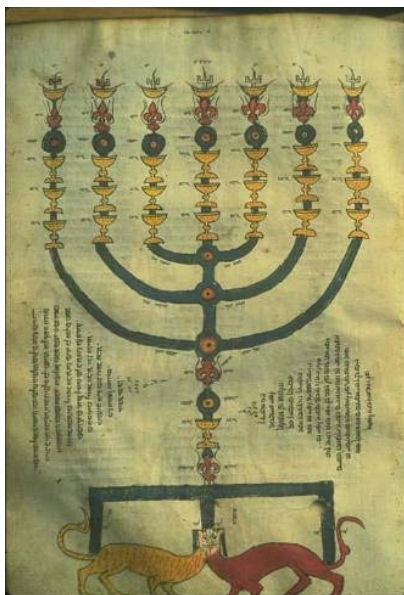
58 כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 11639 (מתכ"י: F4948), דף 114א.

בהמשך כתבי־היד, דף 522, מופיע איור נוסף למנורת המקדש (תמונה 13), וגם שם המנורה עצמה היא בזהב והרקע בצבעים כחול ואדום (ונשמט הירוק), אבל שם הרקע פחות צמוד למנורה, בשונה משני האיורים אחרים.

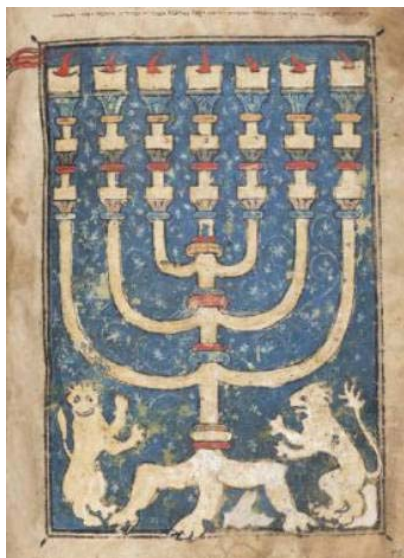
59 כת"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית EVR II.B.17. כתבי־היד הוא מאוספו של פרקוביץ. שני איורים אלו תוארו אצל: ד' גינצבורג וו' סטאסוב, איורי תנ"ך עבריים מלנינגרד, ירושלים תשנ, עמ' מא-מב. תודתי לידידי הרב יואל בינדר על עזרתו בעניין.

60 קשה להכריע בצבעם המדויק של אותן נקודות. עמדו לפני כמה תמונות מאותם איורים, בחלקן נראו הנקודות בצבע ירוק ובאחרות - בכחול. מסתבר שצבען הושפע מתאורת הממצא בשעת הפקת התמונות.

ואפשר שמסורתם היתה עדיין חיה בפי העם. לא כן האיורים האשכנזיים-הצרפתיים. הם הופקו בתקופה הרבה יותר מאוחרת ובאיזור מרוחק מאוד ממקומם של הפייטנים, עד שהם אפילו לא הכירו את אותם פייטנים שגלגלו באגדה זו ובוודאי שלא את פיוטיהם המדוברים⁶¹, ולכן לא מסתבר שהם הוסיפו צבעים שונים בקני המנורות שאיירו כדי לתאר את צבעם השונה של גבעי כפתורי ופרחי המנורה, שאין כל סבירות שהם בכלל הכירו אגדה מחודשת זו. נראה יותר, שאותם מאיירים אשכנזיים-צרפתיים נמשכו אחרי תבניות איוריות קדומות שהגיעו אליהם מן המזרח – כדוגמת אלו שבחומש לניגרד הראשון – שהוסיפו גוונים שונים בקני המנורה, אף על פי שהם לא הבינו את פשר הדבר, וכבר נודעה השפעתם של איורים מזרחיים על מאיירים במערב אירופה⁶².

תמונה 7: כת"י ניו יורק 8282
דרום גרמניה, סוף המאה השלוש-עשרה

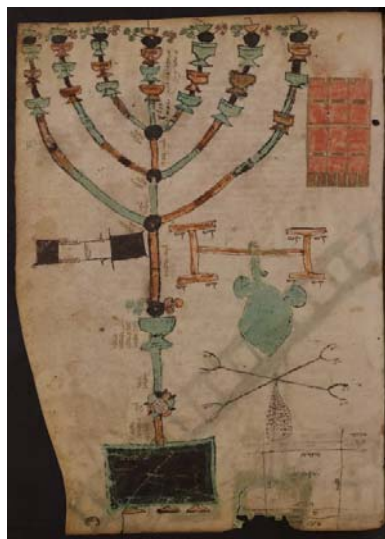
תמונה 6: כת"י 'חומש רגנסבורג'
גרמניה, שנת ה'ס (1300) בערך

61 משלושת הפייטנים שהביאו את עניין צבעם השונה של קישוטי המנורה – יניי, ר' לעזר החזן ור' פינחס הכהן – רק הפייטן יניי נודע לבני אשכנז וצרפת, ממעט מפיוטיו שהגיעו לידיעתם, שהפיוט שבו הוא הזכיר לאגדתנו אינו נמנה עמם.

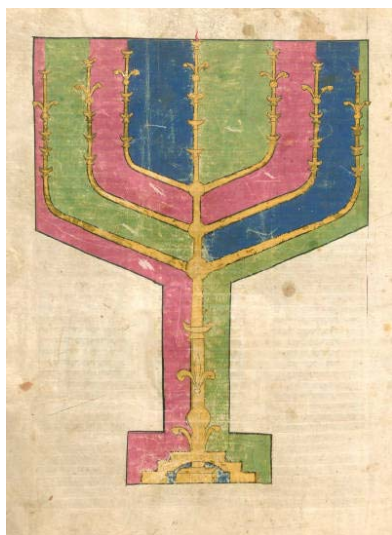
62 ראה, לדוגמא: שטרנטל, חומש רגנסבורג (לעיל, הערה 52), עמ' 37-38, 44-45, ועוד; ב' נרקיס, 'הקדמה למהדורה החדשה', בתוך: גינצבורג-סטאסוב, איורי תנ"ך עבריים (לעיל, הערה 59), עמ' לו.

תמונה 9: כת"י פריס 36
מזרח צרפת, שנת ה'ס (1300) בערך

תמונה 8: כת"י מוסקבה 82
אשכנז, המאה הארבע-עשרה

תמונה 11: כת"י מינכן 5
גרמניה, שנת ד'תתקצג (1233)

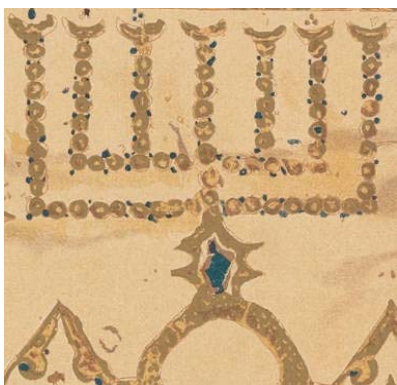
תמונה 10: כת"י לונדון 5710
מרכז איטליה, אמצע המאה השלוש-עשרה

תמונה 13: כת"י 'מכלול לונדון' הנ"ל

תמונה 12: כת"י 'מכלול לונדון'
צפון צרפת, שנת ה'מ (1280) בערך

תמונה 15: כת"י חומש לנינגרד הראשון הנ"ל

תמונה 14: כת"י חומש לנינגרד הראשון
ארץ ישראל או מצרים, המאה העשירית

נספח: ארבעה גווני האש במלאכת המשכן ובעולמות העליונים

בגופו של מאמר הערתי⁶³, שכפי שהקב"ה הראה למשה את מעשה המנורה באש לבנה, אדומה, שחורה וירוקה, כן המחיש לו גם את מעשה המשכן בכללותו. כאן אוסיף את דברי הפייטנים, החוזרים על עניין ארבעה גווני האש של מעלה, ואף אגלגל בעניינם, בקצרה, לעניינים אחרים.

בקדושתא לשבת חנוכה 'אדיר כנצב בעדתו', מתאר ר' אלעזר בירבי קליר את גווני האש שבהיכלות המלאכים ואגב כך מונה את ארבעה צבעי האש שראה משה בהדגמת המשכן:

עוֹלָה וְיִוְרְדַת וְיוֹצֵאָה אֵשׁ
נוֹפֶלֶת, מְהַלֶּכֶת, קוֹפְצֵת, שׁוֹקֵעֵת אֵשׁ
מְשַׁחֶרֶת, מְלַבֶּנֶת, מְאָדְמֶת, מוֹרְקֵת אֵשׁ
קְצָבָעִי וְקוֹם אוֹהֵל אֲשֶׁר כָּנַן בְּאֵשׁ
יוֹם שֶׁהוֹקֵם, מִיָּד יִצָּאָה אֵשׁ
וְעוֹלָה עֲשָׂנוּ כְּעֶשֶׂן כְּבָשָׂן אֵשׁ⁶⁴.

גם את האש הגדולה שנראתה בהר סיני בשעת מתן תורה מתאר הקלירי כבעלת ארבעה צבעים שונים. כן הוא מפייט בפיוט 'אלופים מסובלים' מהקדושתא לשבועות 'אפסי חוג':

לְעֵת רַד לְחָמַד מִמְּעוֹנוֹת
לְמֵאֵד חֲלַחְלוּ כָּל פְּנוֹת
לְהֵבֶת כְּנִרְאָת אַרְבַּע דְּמִיּוֹנוֹת.
מְאָדְמֶת מְשַׁחֶרֶת הַחֲצָבָה לְהֵבָה
מְלַבֶּנֶת מוֹרְקֵת בְּהָר קְצוֹבָה
מִפְּעֻלוֹת נוֹרְאֵי דְגוֹל מִרְכָּבָה⁶⁵.

ביאור: 1 לעת רד: כשירד הקב"ה. לחמד: להר סיני. ממעונות: מן השמים. | 2 חלחלו כל פנות: נתמלאו חלחלה ופחד כל קצווי ארץ. | 3 להבת: האש. כנראת: כאשר נראתה. ארבע דמיונות: בארבעה צבעים, המנויים בשני הטורים הבאים. | 4 מאדמת משחרת החצבה להבה: נחצבה אש אדומה ושחורה. | 5 מלבנת מורקת בהר קצובה: אש לבנה וירוקה נקצבה (ניתנה במתכונת הראויה) בהר. | 6 מפעלות: מעשה ידי. והכוונה לאש של מעלה. נוראי דגול מרובה: כינוי להקב"ה.

63 לעיל, תת-פרק ב והערה 9.

64 סילוק 'אשרי העם שככה רואים' מהקדושתא לחנוכה 'אדיר בניצב בעדתו', נדפס: א' מינץ-מנור, רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות לשבתות החנוכה, מהדורה ביקורתית, מבואות ופירושים, ע"ג, ירושלים תשסב, עמ' 88-89.

65 רבי אלעזר ביבוי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס, עמ' 157-158.

גם ר’ פינחס הכהן מפייט כזאת על האש שנראתה במתן תורה:

נועדת לחורב ללמד נחלקת

סיון סריון ולבנון הרקיד למשחקת

עטורו במאדמת ומלפנת ומשחרת ומורקת כברכת⁶⁶.

כלומר: ישראל נועדו להר סיני (‘לחורב’) כדי ללמוד את התורה החקוקה על הלוחות, בחדש סיון בו הרקיד הקב”ה את ההרים שריון ולבנון לכבוד התורה (‘למשחקת’), וירד על הר סיני כשהוא מעוטר באש אדומה, לבנה, שחורה וירוקה.

עניין ארבעה צבעי האש של מעלה כה נתחבב על ר’ אלעזר בירבי קליר עד שהסיעו לעניינים אחרים. לדעת המדרש: “אדם הראשון היה בכורו של עולם, וכיון שקירב קרבנו... לבש בגדי כהונה גדולה”⁶⁷. ובא הקלירי והקיש את תפארת בגדי כהונתו למראה משכן האש שהראה הקב”ה למשה:

לקוט וקרין מחומר אדמה

לבושי כהן מדוו יהי נדמה

ללבן ושחור ואדום וירוק דמה⁶⁸.

ביאור: 1 **לקוט וקרין מחומר אדמה**: אדם הראשון שעפרו נלקט ונחתך (‘קרין’) מן העפר. 2 | **לבושי כהן מדוו יהי נדמה**: מדיו, בגדיו, נדמו ללבושי כהן גדול. 3 **ללבן ושחור ואדום וירוק דמה**: ובכך היה דומה למראה המשכן שהראה הקב”ה למשה בארבעה צבעי אש אלו.

וכנראה לאותם ארבעה צבעי האש של מעלה נתכוון בפיוטו ‘בענן אשר אורו’ מקדושתא ‘אזרחי ידעך’ ליום הכיפורים:

בענן אשר אורו כמראה הקשת מעלפת

בו ארבעה דמיונות מתחלפת⁶⁹.

ביאור: 1 **בענן**: ענן שכינת ה’. **אורו כמראה הקשת**: על-פי יחזקאל א כח: “כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם... הוא מראה דמות כבוד יי”. **מעלפת**: לשון כיסוי; שאין להביט באותו מראה. 2 | **ארבעה דמיונות מתחלפת**: מתחלפים בו מראות ארבעת הצבעים של האש העליונה.

ארבעה גווני האש של מעלה נזכרים גם בספרות ההיכלות ובחיבורים קרובים, אם כי ניתן להם לפעמים כינויים שונים. כן, למשל, במדרש אלפא ביתות:

זה הקב”ה, שהוא אב לכל, מראשו ועד סופו. שבתחילה, עד שלא נברא העולם, היה

66 פיוט ‘אדר עוז בשלישי’, פיוטי רבי פינחס הכהן, עמ’ 696.

67 במדבר רבה, ד ח.

68 פיוט סדר עולם ‘אגמי קרים’ מקדושתא ‘אפסי חוג’ לשבועות, קדושתאות ליום מתן תורה, עמ’ 182.

69 רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים ליום הכיפורים, מהדורת ש’ אליצור ומ’ רנד, ירושלים תשפא, עמ’ 316.

הוא מהלך על כנפי רוח ועל שביבי סערה, **וארבע מיני מאורות של אש** סביב סביב לו, מתלקחות מלפניו, כנגד ארבע רוחות העולם, ואלו הן: **אש זהורה**, **אש הדורה**, **אש אדומה**, ואש **לבנה**. זהורה - פניה כנגד מזרח, הדורה - פניה כנגד מערב, אדומה - פניה כנגד צפון, לבנה - פניה כנגד דרום.⁷⁰

וצבען של ה"אש זהורה" ו"אש הדורה" מתברר, כנראה, מהמשכו של המדרש: "ארבע מיני אש יוצאות מלפני השכינה: אחת **אדומה** כדם, ואחת **ברה** כחמה, אחת **שחורה** כשק, אחת **ירוקה** כעשב, ותלהט את השטן ואת מלאכי רעים שעמו"⁷¹. נראה אפוא שאפשר 'לתרגם' את שני גווני האש העמומים שבקטע הקודם לגוונים הידועים לנו, ו'זהורה' ו'הדורה' הן אש **שחורה** ואש **ירוקה**.

ארבעה צבעי האש של מעלה הוכפפו גם אל **שלוש** חומות האש הסובבות את גן העדן: **שלוש חומות יש לו לגן עדן, וכולם של אש**: החומה החיצונה היא של **אש שחורה**, נראית ואינה נראית...; החומה השנית היא **מאש ירוקה ואדומה**...; החומה השלישית היא **מאור המעורב בחושך**, והיא לפנים בגן עדן, ומשם והלאה ענין הגן ומעלותיו והנאותיו ובנייניו, והוא כמעשה **לבנת הספיר** אשר נטע הוא יתעלה...⁷². נראה כי בעל המדרש ניסה 'לשלוש את המרובע', ולהכניס **בשלוש** חומות האש את **ארבעת** הצבעים, וזאת מפאת שלא יכול היה לשנות את מספרן של החומות **לארבע**, כי כבר המקורות הקדומים קבעו אותן **לשלוש** בלבד.⁷³

בשלב יותר מאוחר, 'תורגמו' ארבעה גווני האש של מעלה לסמלים קבליים, אצל חסידי אשכנז ויותר בקרב מקובלי פרובאנס וספרד, וגם קושר אליהם ארבעת (או שלושת) צבעי הקשת.⁷⁴

70 מדרש אלפא ביתות, פרק א (בתי מדרשות, ב, עמ' תכא-תכב).

71 מדרש אלפא ביתות, מסכתא שט"ן (בתי מדרשות, ב, עמ' תלד).

72 סדר גן עדן (בית המדרש, ג, מהדורת א' ילינק, לייפציג תרטו, עמ' 131-133 = אוצר מדרשים, בעריכת י"ד אייזנשטיין, ניו יורק תרעה, עמ' 85-86).

73 ראה מאמרי 'חומות ירושלים לעתיד לבוא' (בכתובים).

74 ראה על כך: א' פרבר-גינת, תפיסת המרכבה בתורת הסוד במאה הי"ג: 'סוד האגו' ותולדותיו, ע"ד, ירושלים תשמז, עמ' 302-359. וראה גם: מ' אידל, 'כוונה וצבעים: תשובה קבלית נשכחת', מנחה לשרה: מחקרים בפילוסופיה יהודית ובקבלה, בעריכת מ' אידל (ואחרים), ירושלים תשנז, עמ' 1-14.

קיצורים ביבליוגרפיים*:

- בן־ששון, זכוכיות הזהב** = ר' בן־ששון, זכוכיות הזהב היהודיות: ניתוח איקונוגרפי מחודש, ע"מ, ירושלים תשסב
גודנוף, סמלים יהודיים = E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, New-York 1953-1968
- זולאי, עיוני לשון** = מ' זולאי, 'עיוני לשון בפיוטי ינאי', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנז, עמ' 451-522
- מחזור ינאי** = מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, א-ב, מהדורת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשמ"ה-תשמז
- סטל, נהגו ישראל: סוכות** = י"י סטל, נהגו ישראל: עיונים וברורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות, ירושלים תשפ
- פסיקתא דר"כ** = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו־יורק תשמז

* שאר הפניות ביבליוגרפיות נרשמו במלואן רק בהיקרותן הראשונה.